

جدول کشی در هنر کتاب آرای

عصمت رجبی

لیسانس هنرهای تجسمی

چکیده

هنر کتاب‌سازی نزد ایرانیان از مهم‌ترین هنرها بوده است؛ تا جایی که برای تزئین کتاب بزرگ‌ترین طراحان را دعوت می‌کردند. آن‌گاه که به صفحه تزئین شده یک کتاب می‌نگریم، همه هنرها را در آن یکجا می‌بینیم. همچنین، تأثیرات شرایط اجتماعی و فرهنگی هر دوران را می‌توان به وضوح مشاهده کرد. هنرهایی که در کتاب آرای کاربرد دارند، از خوش‌نویسی، نگارگری و تذهیب گرفته تا سطر بندی، جدول کشی، تجلید و صحافی، هماهنگ و متعادل در کنار هم و با نهایت ظرافت و دقت، فضایی بسیار دل‌انگیز را به وجود می‌آورند.

به‌منظور نظم بخشیدن به نوشته‌ها و تزئینات حواشی کتاب، قبل از نگارش، جدول‌هایی روی صفحات به‌وسیله هنرمندان جدول کش، ترسیم می‌شده تا حدود زمینه برای کتابت و یا تزئین حواشی و قطعات، به شکل زیبایی مشخص شود. هنر جدول کشی به‌عنوان یکی از شاخه‌های کتاب آرای در قدیم شغل خاصی به حساب می‌آمده که نیاز به مهارت ویژه داشته است.

این مقاله در نظر دارد جدول کشی در هنر کتاب آرای، شیوه جدول کشی، گره در جدول کشی و انواع آن را در دوره‌های گوناگون تاریخی مورد بررسی قرار دهد.

روش پژوهش حاضر توصیفی - تحلیلی و شیوه آن اسنادی - کتابخانه‌ای بوده است.

کلیدواژه‌ها: کتاب آرای، جدول کشی، تذهیب، خوش‌نویسی

مقدمه

«ایرانیان به کتاب و هنر کتاب‌سازی اهمیت زیادی داده‌اند. تعادل و هماهنگی میان همه اجزا و عناصر کتاب‌های زیبای فارسی در تکامل آن‌ها تأثیر داشت و چنین نمونه‌های پرشکوهی را، که مظهر کمال شمرده می‌شود، به‌وجود آورد.» (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۷۴)

شروع هنر تزئین کتاب و زینت صفحات آن با رنگ طلایی و جدول کشی به دوره عباسی برمی‌گردد. با اینکه تمامی نقاشان و صحافان از این هنر آگاهی داشته و خود می‌توانسته‌اند جدول نقاشی‌های خود را بکشند ولی به دلیل ظرافت و دقت کار، تمامی جدول‌های کتاب‌های خطی

و تصویری را به جدول کش‌ها می‌داده‌اند تا استادان جدول کش با نهایت دقت و به‌وسیله ابزارهای خط‌کشی، طلا و رنگ‌های گوناگون آن زمان، حواشی و متن صفحات کتاب را جدول کشی کنند و بر زیبایی این آثار هنری بیفزایند.

در همین راستاست که باید اولین مواضع تزئینات مصحف را در نسخه‌های قرآنی، به‌ویژه در پایان سده سوم ه. ق پیگیری کرد. در کنار شیوه کتاب آرای در مکتب بغداد، در سرزمین‌های شرقی (خراسان بزرگ) نیز هنرمندان ایرانی دست‌نوشته‌های مذهبی و غیرمذهبی را به ساده‌ترین اشکال تزئین می‌کردند.

آشنایی با هنر جدول کشی

کتاب آرای در ایران از پیشینه کهنی برخوردار است. (سابقه این هنر، حتی به پیش از اسلام می‌رسد. زیرا مانی، نقاش چیره‌دست ایرانی، کتاب‌های خود را با شکل‌ها و نقش‌های زیبا تزئین می‌کرد تا بهتر بتواند پیام‌های خود را به مردم عصر خویش انتقال دهد.) (احمدزاده، ۱۳۸۰: ۱۲۵) تأثیر شیوه کتاب آرای مانویان، همچون نوشتن عناوینی با حروفی درشت‌تر از نوشتار متنی آن، هم با رنگ‌های درخشان و غالباً زراندود، در حاشیه‌ای پرتقش با انواع گل‌ها را بر کتاب آرای سده‌های آغازین ایران (به‌ویژه

تصویر شماره ۱ ▲

مکتب خراسان) می‌توان مشاهده کرد. (کتاب‌آرایی نوعی ارزش‌گذاری بر کتاب بوده... و هر یک از هنرهای خوش‌نویسی، مصورسازی، تذهیب و تجلید اهمیت داشته، زیرا همه این هنرها و فنون در ارزش‌گذاری کتاب مؤثر است.)) (فرزان، ۱۳۷۷: ۲۱۸). یکی از هنرهای کتاب‌آرایی جدول‌کشی نام دارد.

((جدول در لغت به معنای جوی آب است و در اصطلاح کتاب‌آرایی سنتی به خط‌هایی می‌گفته‌اند که بر چهار طرف صفحه کشیده می‌شده‌اند، به آن‌گونه که انجمله‌های این خط‌ها با هم تلاقی داشته و عموماً حد فاصل متن و حاشیه صفحه بوده‌اند.)) (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۲)

جدول‌ها خط‌های موازی هستند که به دور کار بسته می‌شوند و تنوع آن‌ها بیشتر در نقش‌هایی است که بین این خطوط انجام می‌شده‌اند نه در رنگ‌ها. استفاده از کادر برای تعیین و ایجاد فضایی برای تصویر است. این کار رابطه بین بیننده و تصویر را نیز تغییر می‌دهد. نظر به اینکه در نقاشی‌های بدون کادر، چشم در مسیرهایی که حدفاصل بین نقاشی و فضای حاشیه‌ای اطرافش را محو می‌کند سرگردان می‌شود، کادربندی دورکار چشم بیننده را به متن کار هدایت می‌کند و با کار و تذهیب روی این جدول‌ها این هدف بیشتر دنبال می‌شود.

((جدول‌کشی که از اوایل سده ۹ ه. ق. صبغه هنری پیدا کرد، نه تنها بر زیبایی نسخه‌های آثار مکتوب تأثیر گذاشت، بلکه بر بافت خط‌کاتبان و خوش‌نویسان نیز مؤثر افتاد. زیرا کاتب و خوش‌نویس که بر کاغذهای دارای جدول مسطر می‌نوشت، می‌بایست بافت و اندازه‌های حروف را دقیقاً مورد توجه و دقت قرار می‌داد تا آغاز و انجام سطرها و مصراع‌ها به صورتی نوشته شود که به هیچ روی با جدول صفحات مماس نشود یا از نقش جدول مسطر به در نرود. این همه، بر دقت در کتابت و خوش‌نویسی اثر گذاشت و خط را در کشیدگی و فشردگی حروف و به تعبیری در ساختارهای بافتی آن استوارتر و سنجیده‌تر ساخت.))

(همان: ۳۱)

پیشینه جدول‌کشی

اولین جدول‌ها در اطراف متن قرآنی به صورت خطوط موازی ساده و فقط با رنگ طلا به وجود آمدند. در حدود قرن سوم، جدول‌کشی به صورت چند خط ساده یا نهایتاً جدول‌های ساده و مخصوص کتیبه سرسوره بوده است. این شیوه جدول‌کشی و رنگ‌آمیزی یادآور شیوه کتاب‌آرایی قبطی بود. در ادامه و در قرن‌های چهارم و پنجم، کتیبه‌ها، شمشه‌ها و کادربندی‌هایی به وجود آمدند و تذهیب مصحف و جدول‌اندازی جایگاه اصلی خود را در چرخه کتاب‌آرایی پیدا کرد. در دوره سلجوقی بر ساخت جدول‌هایی با استفاده از نقوش هندسی تأکید می‌شد. این روند در دوران ایلخانی و تیموری، با اضافه شدن نقش‌های ختایی و سپس اسلیمی تکامل یافت.

در دوره صفویه (قرن ۱۰) نقش‌ها نرم‌تر و حساب‌شده‌تر کار می‌شدند، تذهیب و جدول‌کشی رنگین در این دوران به اوج شکوفایی رسید. از دوره زندیه و قاجار، به خصوص با ورود صنعت چاپ و در پی آن افزایش سرعت کار، فضا‌سازی‌ها خوب انجام می‌شدند اما در اجرا ضعیف عمل می‌کردند و دقت لازم به کار برده نمی‌شد.

جدول‌کشی در تاریخ کتاب‌آرایی با ورود چاپ سنگی متوقف نشد؛ به طوری که در نسخه‌پردازی آثار مکتوب، برای چاپ سنگی نیز از سنت جدول‌کشی مذهبیان جدول‌کش استفاده می‌شد. با این تفاوت که پس از کتابت صفحات - که البته بدون جدول مسطر بود - آن‌ها را توسط خط‌کشی

با مرکب و سیاهی جدول می‌کشیدند و به چاپ سنگی آن مبادرت می‌کردند. در آستانه ورود چاپ سربی هم، با ابزار فلزی چاپخانه‌ها، جدول‌های ساده و یک خطی در کتاب‌آرایی کتاب‌های چاپی (خصوصاً کتاب‌های چاپ بولاق و استانبول) متداول بود. با رشد و رواج چاپ، که اندازه‌های متن و حاشیه صفحات را با ابزار چاپخانه‌ای و رایانه‌ای می‌توان حفظ کرد، هنر جدول‌کشی در کتاب‌آرایی چندان ضروری تلقی نشد؛ مگر در نشر نسخه‌های قرآن و برخی کتاب‌های ادعیه و ادب که به صورت لوحی و کلیشه‌ای، مُجَدُّول و چاپ می‌شوند.

گره‌ها در جدول‌کشی

گره‌سازی به تزییناتی گفته می‌شود که به صورت هندسی و با قواعد مشخص رسم می‌شوند و در بسیاری از مکان‌ها می‌توان از آن‌ها استفاده کرد؛ در سردرها، کتیبه‌ها، در و پنجره‌ها، طاق‌ها و غیره. گره را با آجر، کاشی، گچ، آینه و غیره می‌توان ساخت.

((این هنر اساساً در معماری معمول بود و کم‌کم به عرصه هنرهای دستی و سنتی دیگر ایران وارد شد. ابتدا با چینش آجرها و گاهی تراش آن‌ها و با حرکات مستقیم گره‌های ساده‌ای پدید می‌آوردند که کم‌کم باعث پیدایش و تکامل گره‌های مادر شد و در نما‌سازی بناها کاربرد فراوان پیدا کرد. پس شاید بتوان گفت گره‌ها قبل از اینکه روی کاغذ به کار برده شوند، در حجاری‌ها، گچ‌بری‌ها، منبت‌کاری و سکه‌ها استفاده می‌شدند.)) (با کتابت قرآن روی پوست و

▲ تصویر شماره ۳

گره‌ها این قابلیت را دارند که با اضافه کردن يك عنصر، گره قبلی به گره جدیدی مبدل و از سادگی آن کاسته شود. همان‌طور که در شکل ۳ نشان داده شده است، با اضافه کردن خطوط مورب به گره قبل، گره جدیدی شکل می‌گیرد. با ترسیم خطی مورب در بالا و دیگری در پایین، بافتی دو محوری پدید می‌آید.

رسم جدول

در گذشته، همه هنرمندان کتاب‌آرایی در کارگاه‌های سلطنتی و با حمایت دربارها به صورت گروهی و در ارتباط مستقیم با یکدیگر کار می‌کردند. پس از ساخت کاغذ آن را رنگ می‌زدند. در آن زمان سطح کاغذهای ساخته شده چندین صاف نبود و لذا، برای صیقل دادن و رفع ناهمواری‌های سطح آن و نیز بالابردن مقاومت کاغذ، آن را با موادی مانند نشاسته و گل ختمی آهار می‌زدند. بعد از خشک شدن آهار، کاغذ

▲ تصویر شماره ۴

را روی تخته‌ای مسطح مهره می‌کشیدند تا صیقلی شود و آهار به مغز کاغذ نفوذ کند.

((پس از انجام این مراحل و فراهم آمدن مقدمات کار، نوبت به خط‌کشی کاغذ و صفحه‌پردازی می‌رسد. خط‌کشی روی کاغذ، چارچوب متن را معین می‌کند و به نویسندگان و کاتب امکان می‌دهد مرتب بنویسند و خطوط را موازی در آورند. اندازه‌های این خط‌کشی به اندازه‌های خود کتاب بستگی دارد.)) (دروش، ۱۳۸۰: ۱۷۹).

▲ تصویر شماره ۵

اکنون باید به سراغ صفحه‌آرایی، که همان تعیین جای خوش‌نویسی، تذهیب‌ها و تصویرهاست، برویم. ابتدا باید جدول‌هایی طراحی کرد تا محل دقیق خطوط تعیین و آماده رنگ‌گذاری شود. در شروع و خاتمه

نسخه‌ها تزئیناتی به وجود آوردند.)) (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۷۷۰)

در هنر جدول‌کشی گره‌ها را می‌توان در ضخامت دو، سه، چهار یا بالاتر اجرا کرد. هر چه ضخامت کمتر، عناصر تزئینی ساده‌تر و هر چه ضخامت بیشتر، عناصر تزئینی پیچیده‌تر و پرکارتر خواهند بود.

در اینجا روش رسم دو نمونه گره برای آشنایی بیان می‌شود:

در شکل ۲ فضایی مشخص شده است که می‌تواند ضخامت‌های متفاوت داشته باشد. توجه شود که هر چه ضخامت جدول کمتر باشد، جدول ساده‌تر خواهد بود و برعکس. برای رسم اولین نمونه گره در ضخامت تعیین شده، نقاطی را طبق شکل و به فاصله یک و نیم برابر ضخامت جدول و روبه‌روی یکدیگر رسم می‌کنیم. مابین نقاط و در وسط، خطی افقی قرار می‌دهیم که طول آن برابر ضخامت جدول و فاصله بین آن‌ها حدود دو سوم ضخامت جدول باشد.

کاغذ، گره‌ها وارد جدول شدند. با رنگ طلا داخل آن‌ها را پر می‌کردند و با مرکب مشکی یا قهوه‌ای قلم‌گیری می‌شدند. به مرور زمان گره‌ها پرکارتر [می‌شدند] و در پی آن بافت نرم‌تری پیدا می‌کردند)) (نبی‌زاده، ۱۳۹۰)

تنوع جدول‌ها در گره‌ها بوده است نه در رنگ‌ها. محور اصلی طراحی جدول‌ها، در طراحی گره‌هاست و این انواع متفاوت گره‌هاست که می‌تواند جدول‌های متفاوتی را به وجود آورد.

((گره در اصطلاح مذهب‌بان به دو، سه یا چهار جدول مدور یا مسطح گفته می‌شود که در یکدیگر آمیخته و گره خورده باشند. از درهم‌آمیزی جدول‌ها، اگر زیر و روی آن‌ها با دقت ترسیم شده باشد، نقوشی زیبا و دلنشین به دست می‌آید. گره‌بندی در میان مذهب‌بان مسلمان از سده سوم و شاید اندکی پیشتر از آن رواج یافت و ارباب تذهیب با استفاده از آن در سر سوره‌های نسخ قرآن و پشت جلد‌ها و دیگر مواضع،

▲ تصویر شماره ۲

تصویر شماره ۷

محدوده جدول‌ها از ضخامت‌های یک میلی‌متری استفاده می‌شود. بین آن‌ها می‌توان از ضخامت‌های دو، سه، چهار میلی‌متری و بالاتر رسم کرد. البته شایان ذکر است که حداقل دو ضخامت زیاد را باید با جدول یک میلی‌متری جدا کرد تا از یکدیگر تفکیک شوند.

پس از تعیین محل خطوط جدول‌ها، باید دو طرف آن‌ها را با رنگ مشکی تحریر کرد. (تحریر در عرف نسخه آرایان به خطی گفته می‌شود بسیار باریک و نازک، عموماً به رنگ مشکی و به ندرت با الوان دیگر، که دور جدول‌های زرین و الوان یا بر اطراف خطوطی که به زر و مرکب الوان نوشته شده، و یا بر جوانب تصویرها و نقش‌ها می‌کشیده‌اند، به جهت آنکه متن جدول یا کلمات و خط، و یا تصویر و نقش بهتر نموده شود.) (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۵۹۲)

تحریر (قلم‌گیری) با ابزاری به نام «ترلینگ» و با رنگ مشکی انجام می‌پذیرد. ترلینگ کلمه‌ای فرانسوی و نام ابزاری است که از دوره صفویه مورد استفاده هنرمندان بوده است. ترلینگ در جدول‌کشی به منظور کشیدن خط‌های مستقیم و رنگ‌گذاری بین آن‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد.

هر هنرمندی ممکن است براساس تصویر ۱ سلیقه و درک خود از رنگ‌های خاصی استفاده کند. موارد متعددی ممکن است در انتخاب رنگ جدول‌ها مؤثر افتند. در قطعه خطی باید به معنی اشعار و متن توجه کرد و رنگ نیز متناسب با حسی که متن القا خواهد کرد، انتخاب شود. اگر از رنگ سرد استفاده شده است، از رنگ گرم نیز نشانه‌هایی وجود داشته باشد تا تعادل و هماهنگی برقرار شود. البته آگاه باشیم که از طیف رنگ‌های مکمل باشند تا

تصویر شماره ۶

شاید نتیجه بهتری حاصل شود. در جدول‌های یک میلی‌متری معمولاً نقشی انداخته نمی‌شود و آن‌ها فقط با رنگ پر می‌شوند. نقش‌ها و تزئینات در ضخامت‌های دو میلی‌متری به بالا قرار می‌گیرند. در ضخامت دو میلی‌متری بیشتر از عناصر تزئینی خط و نقطه استفاده می‌شود و هر چه ضخامت جدول‌ها بیشتر شود، نقش‌ها پرکارتر و پیچیده‌تر می‌شوند. پس از رنگ‌گذاری زمینه، نقش‌ها و عناصر را با قلم‌مو بر بدنه جدول نقش می‌اندازند.

نتیجه‌گیری

در کتاب‌آرایی، هنر جدول‌کشی همواره از جایگاه خاصی برخوردار بوده است و کاتبان با وجود اینکه خود از این هنر بی‌بهره نبوده‌اند، به دلیل ظرافت کار، جدول‌کشی را به جدول‌کش می‌سپردند. استفاده از کادر و جدول برای تأکید بر کار و جذب مخاطب انجام می‌پذیرد. تنوع جدول‌ها بیشتر در نقش‌ها و عناصر استفاده شده در آن است و محور اصلی طراحی آن‌ها گره‌ها هستند. این هنر در ادوار گوناگون ویژگی‌ها و تحولات خاص خود را داشته است؛ به‌ویژه در دوره تیموری که اوج هنر کتاب‌آرایی محسوب می‌شود.

جدول‌کشی علاوه بر زیبایی، کارکردی گرافیکی دارد و این موضوع زمانی که چاپ وارد ایران شد، کمک کرد خوش‌نویسی و جدول‌کشی به سرعت و با تغییراتی اندک وارد چرخه چاپ شوند.

مقاله‌ای مشاهده شد که به‌طور خاص به این هنر پرداخته باشد. بنابراین، پژوهش حاضر فقط قطره‌ای است در دریای این هنر زیبا و ظریف که دست یافتن به رموز نهفته آن کار بسیار زیادی می‌طلبد.

* منابع

۱. پوپ، آرتور اپهام. شاهکارهای هنر ایران. انتشارات علمی و فرهنگی. تهران. ۱۳۸۷.
۲. حاج سید جوادی، کمال. کلک قدسی. انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. تهران. ۱۳۷۹.
۳. زمرشیدی، حسین. گره‌چینی در معماری اسلامی و هنرهای دستی. مرکز نشر دانشگاهی. تهران. ۱۳۶۵.
۴. صفری آق قلعه، علی. نسخه‌شناسخت. انتشارات میراث مکتوب. تهران. ۱۳۹۰.
۵. قمی، قاضی احمد. گلستان هنر. انتشارات کتابخانه منوچهری. تهران. ۱۳۶۶.
۶. مایل هروی، نجیب. «فرهنگ تاریخی اصطلاحات نسخه‌شناسی (جدول)». نامه بهارستان. سال اول. شماره دوم. ۱۳۷۹.
۷. مایل هروی، نجیب. کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی. انتشارات آستان قدس رضوی. مشهد. ۱۳۷۲.
۸. مجرد تاکستانی، اردشیر. راهنمای نقاشی و کتاب‌آرایی در ایران. انتشارات آستانه مقدس حضرت معصومه (س). قم. ۱۳۷۲.
۹. آیت‌اللهی، حبیب. «کتابت و کتاب‌آرایی در مکتب شیراز». آینه خیال. شماره ۱۰. ۱۳۸۷.
۱۰. احمدزاده، سعادت. «تذهیب در هنر کتاب‌آرایی ایران». فصل‌نامه کتاب. ۱۳۸۰.
۱۱. دروش و دیگران. «آداب نسخه‌پردازی و کتاب‌آرایی در جهان اسلام». نامه بهارستان. سال دوم. شماره اول. ۱۳۸۰.
۱۲. بهادر، یگانه. «خط و کتابت مانوی». فصل‌نامه هنر. شماره ۸۲. ۱۳۸۸.
۱۳. عظیمی، حبیب‌الله. «کاغذ در نسخه‌شناسی کتاب پردازی نسخ خطی». آینه میراث. سال ششم. شماره سوم. ۱۳۷۸.

14. Mirasmaktoob.ir
15. Portal.nlai.ir